

ઉપનિષદોમાં નીતિવિષયક ચિંતન

પ્રા. ડૉ. અમ્રીતલાલ વી. દેસાઈ

સંસ્કૃત વિભાગ

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ

વિદ્યાનગર, હિંમતનગર

ઉપનિષદોના નીતિવિષયક પ્રશ્નોનું સમીક્ષણ કરવું અહીં અયોગ્ય નહિ લેખાય. કારણ કે તે એક બાજુ વેદાન્ત અને બીજી બાજુ વેદાન્ત અને બીજી બાજુ રહસ્યવાદથી સંબંધિત છે. વેદાન્ત અને નીતિના સંબંધનો પ્રશ્ન અત્યંત વિવાદાસ્પદ રહ્યો છે અને નીતિ અને રહસ્યવાદના સંબંધનો પ્રશ્ન પણ ઓછો મહત્વપૂર્ણ નથી. મનુષ્યના સર્વાંગીણ માનસિક વિકાસની વિવેચનામાં વેદાન્ત અને નીતિ બંનેમાંથી કોને પ્રથમ સ્થાન મળવું જોઈએ તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. તે રીતે એ પણ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે કે મનુષ્યના માનસિક વિકાસમાં નીતિ અને રહસ્યવાદ બંનેમાં કોનું સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. જ્યારે આપણે મનુષ્યના સર્વાંગીણ માનસિક વિકાસના પૂર્ણ ક્ષેત્ર વિશે વિચાર કરીશું તો જાણવા મળશે કે મનુષ્યની પરમ માનસિક ઉન્નતિ માટે પ્રજ્ઞાત્મક તત્વને નૈતિક તત્વથી અને નૈતિક તત્વને રહસ્યાત્મક તત્વથી જુદું કરવું અસંભવ છે.

સંક્ષેપમાં, વેદાન્ત, નીતિ અને રહસ્યવાદ-મનુષ્યના પરમ આધ્યાત્મિક વિકાસની બાબતમાં આ રીતે જુદા પાડી શકાશે નહિ. જેવી રીતે મનુષ્યના પરમ માનસિક વિકાસ માટે બુદ્ધિ, સંકલ્પ અને ભાવનાને અલગ-અલગ ન કરી શકાય. પરંતુ, તેની વેદાન્તિક સ્થિતિ તથા ચરમ રહસ્યાત્મક અનુભૂતિની સંયોજક શૃંખલાની દૃષ્ટિથી ઉપનિષદોના નીતિવિષયક પ્રશ્ન પર વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

ઉપનિષદોમાં આપણને મોટેભાગે સઘળાં મહત્વપૂર્ણ જીવનવિષયક પ્રશ્નોની મીમાંસા પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાંક પ્રશ્નોની પર્યેષણાનો તો આજના નીતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનો પણ લાભ ઉઠાવે છે. કારણ કે ઉપનિષદકારોની તે વિચારણા આત્માનુભવના શાશ્વત સત્યો પર આધારિત છે.

ઉપનિષદોમાં નીતિ-પ્રામાણ્યવાદનો સિદ્ધાંત પણ જોવા મળે છે. મનુષ્ય સમજમાં બીજાના આચારના પ્રસંગને જ પ્રમાણ માને છે.

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुस्ते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ભગવદગીતા-3-21

શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય જે જે આચરણ કરે તેનું અનુકરણ સામાન્ય લોકો કરે છે. શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો જેને પ્રમાણભૂત બનાવે છે તે અનુસાર લોકો વર્તે છે. અજ્ઞાનને કારણે મનુષ્ય પોતા માટે નૈતિક માર્ગનો નિર્ણય કરવામાં સમર્થ ન થાય તો તેને સંસ્કૃત આચારવાળા મનુષ્યની સંમતિનો નૈતિક આચાર માનવો જોઈએ. બીજી બાજુ આપણે સહેજ ગંભીર દૃષ્ટિથી જોઈશું તો જણાશે કે લોકમત અને રાષ્ટ્રમત સ્વયં મહાપુરુષોના આચાર સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે. લોક અને રાષ્ટ્રની જેમ નિતિ જગતમં પણ એક પ્રકારનું અલ્પજન સત્તાત્મક રાજ્યતંત્ર છે.

છતાં, આપણા નૈતિક આચરણના સિદ્ધાંતોને ઉદભવ સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં જ થવો જોઈએ. એમ માનવું યથાર્થ ગણાશે.

ઉપનિષદજોના નૈતિક સિદ્ધાંતો વિશે વિદ્વાનોમાં ઠીક ઠીક વિવાદ છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મતે ઉપનિષદોમાં નૈતિક સિદ્ધાંતનું સ્થાન નહિવત્ છે. અથવા તો તેમની ફિલસૂફીમાં નૈતિક મૂલ્યો ઉવેખાયાં છે. પ્રો. કીથ લખે છે.

“The ethical content of the Upanishads must be said to be negligible and valueless.” ઉપનિષદોમાં “Love thy neighbour” જેવાં રોજબરોજની જિંદગીમાં ઉપયોગી એવા નીતિવચનો જોવા મળતાં નથી. અને તેથી ઉપનિષદોના તત્ત્વચિંતમાં નૈતિક સિદ્ધાંતોની ઉપેક્ષા થઈ છે, આવો એક પ્રચલિત મત છે. પરંતુ ઉપનિષદોમાં નિરૂપણ પામેલા તત્ત્વચિંતનનું પરીક્ષણ કરતાં જણાશે કે આ મત આધાર વગરનો છે. એ વાત સાચી છે કે Love thy neighbor જેવાં નીતિમત્તાનું પ્રતિપાદન કરતાં સીધાં વાક્યો ઉપનિષદોમાં જૂજ છે પરંતુ સર્વે ખલુ ઇદમ્ બ્રહ્મ માં ખૂબ ગહન નીતિમત્તાનો સિદ્ધાંત વિલસી રહ્યો છે. તે સમજવું મુશ્કેલ નથી. વિશ્વના બ્રહ્મ તત્ત્વ સાથે વ્યક્તિના આત્મ તત્ત્વનું અદ્વૈત સઘાતાં નીતિમત્તાનું પણ સર્વોચ્ચ શિખર સર થાય છે. કારણ કે વ્યક્તિથી કશું ભિન્ન છે જ નહિ, તેથી તેનું વર્તન પણ એજ પ્રકારનું રહેશે. વિન્ટરનિટ્ઝ લખે છે.

“Moreover we should not ignore the fact that the metaphysical doctrine of Atman, for whose sake the love of our fellow creature involves a deep ethical idea.”²

ભારતીય ફિલસૂફીના ઊંડા અભ્યાસી પ્રો. હ્યુમ જેવાઓએ પણ ઉપનિષદોના નૈતિક સિદ્ધાંતો વિશે કેટલાંક ગેરસમજભર્યા વિધાનો કર્યા છે. તેઓ કૌષીતકિ ઉપનિષદના નીચેના ફકરાને ટાંકે છે.

स यो मां वेद न ह वै तस्य केन वन कर्मणा लोको भीयते । न स्येतेन न भ्रूणहृत्यता
न मातृवधेन न पितृवधेन नास्य पापं वन वकृषो मुखं नीलं वेतीति । (कौषीतकि 3-1)

હ્યુમ આ ફકરા વિશે લખે છે, “આ નૈતિક સિદ્ધાન્તની સરખામણી સોક્રેટિસના જ્ઞાન અને સદગુણની એકરૂપતાના સિદ્ધાન્ત સાથે કરવામાં આવી છે પણ ઉપનિષદના આ સિદ્ધાન્ત સાથે કરવામાં આવી છે પણ ઉપનિષદના આ સિદ્ધાન્ત અને ગ્રીક વિચારકોનો સિદ્ધાન્ત કે જ્ઞાનનું પરિણામ સદગુણી જીવન હોય છે.” વચ્ચે મોટો તફાવત છે અહીં આ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જેની પાસે હોય તે ભૂતકાળનાં બધા પાપ નાશ કરે છે અને જ્ઞાતાને નિર્લજ્જપણે ઉદ્ધતાઈપૂર્વક દેખીતો અનાચાર કરવાની રજા પણ આપે છે. અહીં એક વાત વિસરાઈ ગઈ છે કે ઉપનિષદોનું જ્ઞાન એ કોઈ આધ્યાત્મિક વિવેચનશક્તિ કે વિવાદશક્તિની સૂક્ષ્મતા નથી પણ પરમતત્વનો સાક્ષાત્કાર છે અને એ સાક્ષાત્કાર જ હૃદયથી શુદ્ધ હોય તેમને જ થાય. એટલે કૌશીતકિ ઉપનિષદ જેવાના આધારે હ્યુમ આ પ્રમાણેની ઉપનિષદના નૈતિક મૂલ્યોની ટીકા કરે છે. બ્રહ્દારણ્યકમાં પણ કૌશીતકિ ઉપનિષદના આ ખંડ સાથે ગાઢ સમાનતા ધરાવતો આવો જ ફકરો આવે છે:

“अत्र स्नेतोडस्तेनो भवति भ्रूणहाडभ्रूणहा चण्डालोडचाण्डालः पौल्कसडपौल्कसः
श्रमणोडश्रमणस्तापसोडतापसोडनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन, तीर्णो हि तदा
सर्वोच्छोकान्दधयस्य भवति ।” બૃહદારણ્ય ઉપનિષદ 4-3-22

અહીં ચોર ચોર મટી જાય છે, ભૂણ હત્યા કરનારો પાપી રહેતો નથી, ચાંડાલ અચાંડાલ બની જાય છે, પૌલ્કસ અપૌલ્કસ બને છે. (સુદ્ધ દ્વારા ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો: પૌલ્કસ) શ્રમણ અશ્રમણ બની જાય છે. વાનપ્રસ્થ અવાનપ્રસ્થ બે છે. પુણ્યથી પણ તે જોડાયેલો નથી કે નથી પાપથી જોડાયેલો રહેતો. આ રીતે હૃદયના સર્વ શોકોને તરી જાય છે.

એવટે એમ કહેવું પર્યાપ્ત થશે કે આવા મુક્ત પુરુષો કે જેમણે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તેઓ નૈતિક કશું કરી શકતા નથી. અનૈતિક આચરણ કરવાની તેમની કોઈ ભૂમિકા નથી. એક પળ માટે માની લીએ કે કૌશીતકિ ઉપનિષદ કહે છે તેમ તે ચોરી, ભૂણહત્યા, માતૃવધ કે પિતૃવધ કરે છે તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે શા માટે બ્રહ્મનું જેને જ્ઞાન થયું છે તે ચોરી, ભૂણહત્યા, માતૃવધ કે પિતૃવધ કરે ? એવા તે કયા સંજોગો બ્રહ્મજ્ઞાનીને તેમ કરણની ફરજ પડે ? આપણે જાણીએ છીએ કે આવા કૃત્યો માણસ અમુકના સંજોગોના દબાણ હેઠળ અથવા કોઈ લાભ માટે અથવા કોઈ આફતમાંથી પોતાની જાતને બચાવવા માટે કરતો હોય છે. વ્યક્તિને ભૂણહત્યા શા માટે કરવી પડે ? તો દેખીતો જવાબ છે કે કામવાસનાથી છટકવા માટે તે વ્યક્તિ આવું પગલું ભરે તો બ્રહ્મચારી સૌ પ્રથમ તો આવી કોઈ કામવાસનાથી પ્રેરાય જ નહિ અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન આવી કોઈ જવાબદારીમાંથી છટકવાનો પ્રયત્ન કરે જ નહિ એટલે એ વાત બ્રહ્મજ્ઞાનીને લાગુ પડતી નથી.

બીજુ ઉદાહરણ લઈએ તો માણસ ચોરી શા માટે કરે ? પોતે કોઈની સંપત્તિ લઈ લેવા ઈચ્છતો હોય અથવા પોતાની દરિદ્રતાનું દુઃખ દૂર કરવા ચોરી કરે, બ્રહ્મજ્ઞાનીને કોઈને સંપત્તિ લઈ લેવાની ઈચ્છા થાય એમ માનવું બેહુદું છે અને દરિદ્રતાનું દુઃખ તેને રહે એ પણ માની શકાય એવી વાત નથી. આમ, બ્રહ્મજ્ઞાની ચોરી કરી શકે તે માની તેવી વાત નથી. આ જ રીતે કૌષીતકિ ઉપનિષદમાં જ જણાવેલી બધી પરિસ્થિતિઓ વિશે આવું વિચારી શકીએ.

ઉપર્યુક્ત ચર્ચા પરથી આપણે કહી શકીએ કે હ્યુમ જેવાનું તારણ છે તે બરાબરન નથી. કારણ કે હ્યુમ જેવા વિદ્વાનો જ્યારે કોષીતકિ ઉપનિષદના આવા સિદ્ધાંતની ટીકા કરે ત્યારે એ વાત ભૂલી જાય છે કે અહીં ઉપનિષદોનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એ કોઈ તર્ક કે વિવાદની ભૂમિકાવાળી મીમાંસા નથી. એ તો પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર છે અને એ સાક્ષાત્કાર જે હૃદયથી શુદ્ધ હોય તેને જ થાય છે. એ પરમતત્ત્વની અનુભૂતિની વાત છે. એને તર્કની એરણે ચઢાવી શકાય નહિ.

આમ, નૈતિક મૂલ્યો પર ઉપનિષદોની તત્ત્વવિચારણામાં ભાર મૂકાયો નથી. અથવા તો કેટલાક સિદ્ધાંતો નૈતિક દૃષ્ટિએ હાનિકારક છે એવા વિદેશીઓના અભિપ્રાયો વાસ્તવમાં ગેરસમજના પરિણામ છે.

આમ, આપણા અભ્યાસના વિષય વેદાન્ત વિષયક ઉપનિષદોમાં પણ નૈતિકતાના મૂલ્યો નિરૂપાયેલાં જોવા મળે છે.